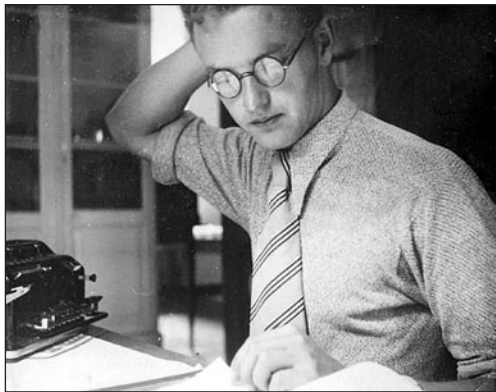

Endel Aruja tagasivaates

Endel Aruja 1938. aastal. Repro

Endel Aruja oli ettevalmistuselt ja elukutselt reaallala inimene – silmapaistev füüsik. Eesti kultuurilukku on ta aga läinud eelkõige tänu sellele, et pani aluse Torontos Tartu Instituudi raamatukogule ja arhiivile ning korraldas sealt paljude aastate vältel kümnete ja kümnete tuhandete raamatute Eestisse saatmist. Peale selle osales ta aastakümneid juhtivalt pagulasorganisatsioonide tegevuses nii Suurbritannias kui ka Kanadas.

Endel Aruja (kuni 1935. a. Adler) sündis 5. juulil 1911 Valgamaal Kuigatsi vallas Soontaga külas Kotka talus maa- ja veskirentniku pojana. Peeter Adleri ja tema naise Kadri (neiuna Wassar) peres olid juba kasvamas kaks vanemat venda Elmar ja Villem ning õde Alice. Endel alustas 1918. aastal õpinguid ühetoalises kohalikus vallakoolis, õppis seejärel Patküla algkoolis ja käis Tõrva ühisgümnaasiumis. Oli hundipoeg, skaut ja hundude salgajuht, klassivanem ning tegi kaastööd Valga ajalehele.¹ 1930. aastal lõpetas ta *cum laude* Tartu Poeglaste Realgümnaasiumi. Seejärel astus Tartu Ülikooli, mille matemaatika- ja loodusteaduskonna lõpetas 1935. aastal samuti *cum laude*, omandades didaktilis-metodoloogilises seminaris ühtlasi ka õpetaja kutse. Ülikooliõpingute ajal teenis ta õppimiseks raha Jõgeveste Piimaühingus raamatupidajana. Akadeemiliselt kuulus Endel Aruja kõigepealt üliõpilaskogu Valvila² liikmeskonda ja oli selle esimeheks ning

valitud ka Tartu Ülikooli üliõpilaskonna edustuse liikmeks. Viimasel tudengiaastal ühines ta aga korp! Rotaliaga, samuti kuulus ta Kaitseliitu. Endel Aruja asus 1936. aastal tööle Tartu Ülikooli füüsikainstituudis assistendina, tegeldes professor Harald Gottfried Perltzi juhendamisel röntgenkristallograafiaga, ja kaitses 1938. aastal magistrakraadi. Seejärel oli ta Tallinna Tehnikaülikooli füüsikalaboratooriumi laborant. 1939. aastal sai Endel Aruja *British Council*'i stipendiumi enda täiendamiseks Cambridge'i ülikooli Cavendish'i laboratooriumis. Alanud sõja tõttu tuli Suurbritanniasse sõita läbi Stockholmi, sealt Bergenisse ja siis üle Põhjamere Inglismaale. Eesti okupeerimise tõttu ei olnud tal enam võimalik kodumaale tagasi pöörduda ja tema stipendiumit otsustati pikendada aasta võrra. Endel Aruja kaitses 1943. aastal Cambridge'i ülikoolis doktoriväitekirja (*Ph. D. Cantab.*³) silikaatide uurimisest röntgenikiirtega (*An X-ray study of silicates*). Aastatel 1941–1945 töötas Endel Aruja füüsikalaboratooriumi korraldaja ja õppejõuna Newcastle-on-Tyne'is Durhami ülikooli *Kings College*'is ja osales ka sõjaliselt tähtsa raadiolokaatori katsetamistel. Aastatel 1945–1948 töötas ta füüsikuna firmas Adam Hilger Ltd. röntgenioptika osakonnas, kus konstrueeris röntgeniaparaadi, mis võimaldas uurida keevisõmblusi Ühendriikides ehitatud *Liberty*-tüüpi laevadel, mis kippusid pooleks murduma. Aastatel 1948–1962 oli ta Ehitusuuringute

¹ O. Träss. Dr. Endel Aruja – In Memoriam. – Eesti Elu, 8. august 2008.

² Soome eeskujul järgi loodi Eestis 1922. aastal maakondlikud üliõpilasorganisatsioonid. Sinna kuulusid nii nais- kui ka meesüliõpilased ja korporatsioonide kolme värvi asemel kasutati kahte. Kuna puudusid materiaalsed vahendid üliõpilaskogude toimimiseks, siis läksid need peagi hingusele. Valga ja Viljandi organisatsioonide ühinemisel 1929. aastal tekkis üliõpilaskogu Valvila, mis oli tol ajal veel ainuke maakondlikul alusel tegutsev üliõpilasorganisatsioon Tartus. 1932. aastal oli Valvilas 89 liiget ja 80 vilistlast, kuid 1934. aastal otsustati siiski tegevus lõpetada.

³ Lühend *Cantab.* on Cambridge'i ladinakeelne nimetus *Cantabrigian*.

keskuses (*Building Research Station*) Londonis, kuhu asutas röntgenilaboratooriumi ehitismaterjalide uurimiseks. 1953. aastal abiellus Endel Aruja Henny Urbeliga ja neil sündisid lapsed Hille Epp ning Margus Peeter.

1962. aasta novembris asus perekond elama Kanadasse. 1964. aastani töötas Endel Aruja teadurina *Ontario Research Foundation*’is Torontos, seejärel 1965. aastast kuni 1976. aastani Toronto Ryersoni Polütehnilise Instituudi⁴ füüsika- ja matemaatikaõppejõuna. 1974. aastal oli ta külalisprofessoriks Liibanonis Beiruti Ameerika ülikoolis ja 1975. aastal Nairobi ülikoolis Keenias ning 1979. aastal mõned kuud nõustajana Kairos. Tema teadustegevus keskendus eksperimentaal-füüsikale ja x-kiirte kristallograafiale, kuid ka röntgeniaparatuuride konstrueerimisele. Endel Aruja ise on öelnud: „... olen tegelenud peamiselt praktiliste probleemide lahendamise ja õppetööga. Selle kõrval ja seetõttu ei ole põhiline teaduslik uurimistöö olnud eriti ulatuslik. Publitseeritud teaduslike artiklite arv on piirdunud 26-ga. Kõige olulisemaks avastuseks loeksin oma doktoriväitekirjas püstitatud hüpoteesi, et *chrysotile*’i kiuline struktuur võiks olla torukujuline teatud aatomtasapindade sõrestiku silmade suurusvahede sobitamise tõttu. Kümmeaastat hiljem üks tugevam matemaatik ja elektronmikroskoobi pildid kinnitasidki „torukujulise kristalli” olemasolu.”⁵

Ametitööst jäi Endel Aruja pensionile 1976. aastal ja pühendas seejärel kogu oma jõu eestluse edendamisele. Ta oli juba varemgi olnud aktiivselt tegev mitmes eesti organisatsioonis. Nii oli ta kuus aastat Londoni Eesti Seltsi esimees, Inglismaa Eestlaste Ühingu asutajaliige 1947. aastal, juhatusse liige ja abiesimees, samuti osales ta juhtivalt Londoni Eesti Maja asutamisel ja oli E.E.L.K. Londoni koguduse asutajaliige. Ta oli üks Inglismaa eestlaste ajalehe Eesti Hääli⁶ asutajaid ja Baltic Review toimetaja Londonis. Endel Aruja osales 1963. aastal ilmunud *Encyclopedia Britannica*’le Eesti põhiartikli kirjutamisel ja koostas sinna ka kuue Eesti tuntud riigimehe biograafiad. Endel Aruja oli *Northern Publication Information Center*’i asutaja, et selle kaudu levitada maailmas trükiste abil teavet Eesti kohta. Tema koostas esimese Eesti pagulasväljaannete

bibliograafia aastate kohta 1944–1950 ja selle täienduse aastate kohta 1951–1952 „Estonian Books and Periodicals” (Watford, 1951, täiend. 1952). Samuti kirjutas ta Briti ajakirjanduses artikleid ja lugejakirju Eesti ja Balti teemadel.

Endel Aruja oli Torontos toimunud ESTO 84 peakomitee abiesimees informatsiooni küsimustes. Ta oli Toronto Tartu Instituudi üks direktoreid ja aastast 1972 juhatusse sekretär, ühtlasi raamatukogu ja arhiivi juhataja.⁷ 1997. aastal anti Tartu Instituudi arhiivile ja raamatukogule dr. Endel Aruja nimi. Ta oli Bibliograafia Klubi asutaja 1985. aastal ja juhataja kuni aastani 2004, mil kõik oma ametid maha panid. Tänapäevaste Bibliograafia Klubi ühendab pensionäre, kes vabatahtlikult teevad tööd Tartu Instituudi raamatukogu ja arhiivi korraldamisel, tulles kokku kord nädalas – teisipäeviti.

Endel Aruja kirjutab 2000. aastal Tartu Instituudi tegevusest:

„ARHIIV. Viimasel loendusel leiti riivilisel 287 arhiivikasti, 99 isiku või organisatsiooni nimega. Väiksemate kimpude ja dokumentide registris on üle 600 nime. Instituut kogub kõikide eestlaste isiklikke ja organisatsioonide arhiive, ühest dokumendist peale, kirjavahest, mälestusi ja kõike.

RAAMATUKOGU. Vanemaid (enne 1944) teoseid on kataloogitud umbes 700. Seitse kapitält (umbes 1500 tk.) ootab veel järge. See on märkimisväärne kogu Põhja Ameerika mandril, oli ka üheks teguriks Toronto ülikoolis Eestiainelise õppetooli asutamise läbirääkimistel. Pagulaskirjandust ja muid välismaal ilmunud eestikeelseid teoseid ning eesti autorite tõlkeid võõrkeeltesse on kataloogis 7200. Umbes sama palju ootab järge, või jääbki mõnda detailiselt kataloogimata temaatilisse erikogusse. 84 niusuguse hulgas on näiteks ligi tuhat köidet TÜ toimetisi ja 1200 numbrit poliitilisi pamflette aastatest 1945–1960. Okupatsiooni aegseid teoseid on kataloogis umbes 1300. Ruumi küsimus sunnib kodumaisest produktist võtma ainult valikuliselt. Aastal 1999 saime Eestist „vahetuse korras” üle 300 kõite.

Fotod: hindamisi üle 10 000 (sort[eeritud]. ümbririkes – 10 kasti);

⁴ 1993. aastast nimetati polütehniliseks ülikooliks ja 2001. aastast ülikooliks.

⁵ E. Aruja. Lühike ülevaade teaduslikust tööst ja elukäigust. – Mana 1981, nr. 49, lk. 85–86.

⁶ Hakkas ilmuma detsembrist 1947, esimene toimetaja oli Gert Helbemäe.

⁷ Tartu College’i Nõukogu otsustas asutada Tartu Instituudi 1971. aasta veebruaris. Seda juhib 21-liikmeline direktoraat. Organiseerijaks nimetati Ergo Karuks, sekretäri tiitliga, järgmisest aastast alates oli sekretäriks Endel Aruja. Tartu Instituudile on ruumid Tartu College’i poolt antud akadeemiliseks tegevuseks tasuta kasutada, tegevuse rahastamine toimub põhiliselt eraisikute ja asutuste annetustest, palkasid ega muid töötasusid ei maksta.

Negatiivid: palju;
 Slaidid: loengute mat[erjalid], turism, jpm.
 – kastide viisi;
 Filmid: 35, 16 ja 8 mm;
 Heliplaadid: 40 kasti, hindamisi 1600, neist
 umbes veerand eestlastega seoses;
 Video: Jüri Kahar – ca 360 linti, Kaljo Urbel
 – üle 100 jt.;
 Helilindid: intervjuud, loengud, peod, muusika
 – 470 on nimekirjas, palju veel arhiivikasti-
 des;
 Vilmsi eksliibriste kogu – umbes 12 00 tükki.”

Endel Aruja oli paljude erialaorganisatsioonide, nagu *Royal Institution of Great Britain*, *Physical Society of London*, *American Crystallographic Association*, *Canadian Association of Physicists*, *Canadian Oral History Association*, *Ontario Association of Archivists*, *Association for the Advancement of Baltic Studies* (AABS) liige, samuti osales ta Eestlaste Kesknõukogu Kanadas, Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjoni, Eesti Pensionäride Klubi Torontos, Eesti Sihtkapitali Kanadas, Eesti Teadusliku Ühingu Ameerikas, Eestlaste Kesknõukogu Kanadas, Toronto Eesti Seltsi jt. organisatsioonide tegevuses.

1986. aastal algatas Endel Aruja Eestisse raamatute saatmise aktsiooni Bookex, mille tulemusel paljud Eesti suuremad ja väiksemad raamatukogud said olulist täiendust väliseesti ja erialakirjanduse näol. Esimesed väikepakkides postisaadetised raamatutega läksid teaduste akadeemia raamatukogule. Siis ei olnud veel selge, kas saadetised üldse Eestisse kohale jõuavad või kaovad kusagile „erifondidesse”. 1989. aastast hakati raamatuid Eestisse saatma juba laevakonteinerite kaupa, selle aasta maikuus läks Tartu Ülikoolile Leningradi kaudu 160 kasti raamatutega. Kui varem olid Tartu kirjandusmuuseumis väliseesti trükisõna osas suured tühikud, nende täitmine juhuslik, kõiki soove taga kiusamas tsensuur ja talle kuuletumine, siis 1990. aastal võis Peeter Olesk seoses Endel Aruja Tartu külaskäiguga tõdeda: „Kui nüüdseks on arhiiv-raamatukogu ses suhtes pidevalt ning rikkalikult täienenud, siis on Endel Aruja olnud üks määravamaid jõude, kelle hoolet see on toimunud.”⁸ Selleks ajaks oli kirjandusmuuseum saanud juba 3000 raamatut ja üle 3000 numbri ajakirjandust.

Kümmekond aastat hiljem kirjutas Endel Aruja, kes kogu selle aja vältel oli raamatute

saatmist jätkanud: „Kahes laevasaadetises läks sel aastal Eestisse 175 kuupjalga raamatuid, ajalehti, ajakirju. [– – –].”⁹

Kodumaa vabanedes käis ta Eestis kolmel korral, külastades nii sugulasi kui ka koostööpartnereid raamatukogudes. Rohkem kui kümme aastat kestnud aktsiooni käigus vahendas Endel Aruja ligikaudu 7500 kasti raamatute saatmist Eesti raamatukogudele. Eelkõige said vajalikke raamatuid Rahvusraamatukogu, Tartu ja Tallinna ülikoolide raamatukogud, Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu, kuid ka paljud linnade, valdade, koolide, organisatsioonide, seltside jt. raamatukogud.

Endel Aruja sai 1986. aastal rahvusliku tegevuse tunnustusena Stockholmis tegutseva Eesti Rahvusnõukogu stipendiumi, samuti Eesti Rahvusfondi raud-, hõbe- ja kuldrinnamärgi. 1990. aastal valiti ta Tartu Ülikooli auliikmeks. 1996. aastal sai ta Eestlaste Kesknõukogu Kanadas teenetemärgi. Ontario provintsilt sai ta vabatahtlike tegevuse organiseerimise eest auhinna *Outstanding Achievement Award for Voluntarism*. Eesti Vabariigi president annetas talle 1998. aastal Valgetähe V klassi teenetemärgi. 2002. aastal tunnustati Endel Arujat Tartu Ülikooli raamatukogu teenetemärgiga. 2003. aastast oli ta korp! Rotalia auvärvipaela kavalier.

Endel Aruja suri 4. veebruaril 2008, olles 96 aastat vana. Tema abikaasa oli surnud juba 2002. aastal. Endel Aruja panust Tartu Instituudi arhiivi ja raamatukogu loomisel ning Eesti raamatukogudes poole sajandi okupatsiooni tõttu tekkinud lünkade täitmisel on raske üle hinnata.

14. juunil 2011 tähistati Torontos Tartu College'i suures saalis pidulikult Endel Aruja 100. sünniaastapäeva. Avasõnad ütles peakorraldaja, Eesti Õppetöö Keskuse peaarhivaar Piret Noorhani. Avakõnelejaks oli Tartu College'i rajaja Elmar Tampõld, kes tõstis esile Endel Aruja kauast ja tulemuslikku tööd Tartu College'is. Seejärel valgustasid Endel Aruja tegevuse erinevaid tahke prof. Olev Träss, Bibliograafia Klubi juhataja prof. Jüri Daniel, prof. Toivo Miljan, Henno Sillaste, aupeakonsul Laas Leivat ja Aino Müllerbeck. Poeg Margus Aruja lisas omalt poolt eraelulisi seiku. Loeti ette Tartu Ülikooli rektori ja mitmete Eesti suuremate raamatukogude tervitused. Piret Noorhani oli koostanud ka päevakohase näituse.¹⁰

Peep Pillak

⁸ P. Olesk. Varamukülaline. – Edasi, 8. september 1990.

⁹ E. Aruja. Tartu Instituut `97. – Eesti Elu, 11. veebruar 1998.

¹⁰ A. Müllerbeck. Suure ja võimeka töömehe mälestuspäev. – Eesti Elu, 24. juunil 2011.